

DOI:10.26104/NNTIK.2023.13.70.050

Дунканаев А.Т., Кувандыкова А.А., Ордобаева А.Т.

ЭПОС ТИЛИНИН ФОНОСТИЛИСТИКАЛЫК МАСЕЛЕСИНЕ КАРАТА

Дунканаев А. Т., Кувандыкова А. А., Ордобаева А. Т.

К ФОНОСТИЛИСТИЧЕСКОЙ ПРОБЛЕМЕ ЯЗЫКА ЭПОСА

A. Dunkanaev, A. Kuvandykova, A. Ordoeva

ON THE PHONOSTYLISTIC PROBLEM OF THE EPOS LANGUAGE

УДК: 801.81+ 81'38

«Манас» эпосун лингвистикалык аспектиде изилдөө актуалдуу маселелерден болуп саналат. Кыргыз тили илиминде бул багыттагы изилдөө иштери толук колго алына элек. Эпостордун тилин үйрөнүү менен, тилдин тарыхый өнүгүшүн, андагы тилдик бөтөнчөлүктөрдү, оозеки поэзия менен профессионал көркөм поэзиянын тилиндеги карым-катыштарды, алардын ортосундагы жалпылыктарды жана айырмачылыктарды, стилдик өзгөчөлүктөрдү өздөштүрүбүз. А тургай, элдин тарыхый жашоо турмушун, социалдык абалын ж.б. көптөгөн жагдайларды да аңдоого болот. Бул макалада эпос тилинин фонетикалык-стилистикалык маселеси каралат. «Манас» эпосу эпикалык тексттеги поэтикалык көркөм чыгарма болгондуктан, биринчи кезекте, анын маани-мазмуну айтымга байланыштуу байкалса, экинчиден, анын жогорку деңгээлдеги көркөмдүүлүгү тилдик каражаттардын колдонулушуна байланыштуу аныкталат. Эпостордо колдонулуучу тыбыштар сөздү түзүүгө, ал сөздөрдөн сүйлөмдөрдү уюштурууга, пикир алмашууга негиз болуу менен гана өз функциясын аткарабастан, эпос тилинин көркөмдүүлүгүн арттырууда да зор роль ойнойт. Ушундан улам, көркөм стилдин белгилерин жаратуучу фонетикалык-стилистикалык каражаттар эпос тилинде жыш колдонулуп, анын угулдуулугун, дабыш кооздугун, таасирдүүлүгүн жаратат.

Негизги сөздөр: «Манас» эпосу, лингвистика, кыргыз тили, поэтикалык чыгарма, поэзия, тыбыш, фонетикалык стилистика, угуу, айтым, дабыш кооздугу.

Изучение эпоса «Манас» в лингвистическом аспекте является одним из актуальных вопросов. В науке о кыргызском языке исследования в этом направлении в полной мере не проводились. Изучая язык эпоса, мы познаем историческое развитие языка, его языковые особенности, взаимоотношения устной поэзии и языка профессиональной художественной поэзии, общие черты и различия между ними, стилистические особенности. Даже историческая жизнь людей, социальный статус и т.д. Можно наблюдать множество ситуаций. В данной статье рассматривается фонетико-стилистический вопрос эпического языка. Поскольку эпос «Манас» является поэтическим произведением эпического происхождения, то, во-первых, его смысл можно увидеть в связи с выражением, а во-вторых, его высокий уровень художественности определяется за счет использования языковых средств. Звуки, употребляемые в былинах, не только выполняют свою функцию основы для образования слов, построения из этих слов предложений и обмена мнениями, но и играют большую роль в повышении художественного качества языка былины. В силу этого в эпическом языке часто используются фонетические и стилистические средства, создающие признаки художественного стиля, создающие его слышимость, звуковую красоту, воздействие.

Ключевые слова: эпос «Манас», языкознание, кыргызский язык, поэтическое произведение, поэзия, звук, фонетическая стилистика, звук, произношение, красота звука.

The study of the epic "Manas" in the linguistic aspect is one of the actual issues. In the science of the Kyrgyz language, research in this direction has not been fully carried out. By learning the language of epics, we learn the historical development of the language, its linguistic feature, the relations between oral poetry and the language of professional artistic poetry, common features and differences between them, and stylistic features. Even the people's historical life, social status, etc. Many situations can be observed. This article examines the phonetic-stylistic issue of the epic language. Since the epic "Manas" is a poetic work of epic origin, first of all, its meaning can be seen in connection with the expression, and secondly, its high level of artistry is determined due to the use of linguistic means. The sounds used in epics not only perform their function as a basis for creating words, organizing sentences from those words, and exchanging opinions, but also play a great role in increasing the artistic quality of the language of epics. Because of this, phonetic and stylistic means that create signs of artistic style are often used in the epic language, creating its audibility, sound beauty, and impact.

Key words: "Manas" epic, linguistics, Kyrgyz language, poetic work, poetry, sound, phonetic stylistics, sound, pronunciation, beauty of sound.

Тилдин тыбыштык системасы фонетикада териштирилери белгилүү. Фонетика илими тыбыштардын жасалышын, акустикалык жана артикуляциялык касиеттерин, кептик агымдагы айтымдык өзгөчөлүктөрүн, басым, интонация сыяктуу жана башка маселелерди иликтөө менен чектелбестен, ыргактык топту, синтагманы, тынымды да изилдеп, алардын табият мүнөзүн, жаралышын аныктап-тактоону да өз ичине камтып турат.

Кыргыз тилинин фонетика тармагынын изилденишинде, алардын такталып жолго коюлушунда Акматов Т. К., Сыдыков Ж. К., Орусбаев А. О., Токтоналиев К. Т., Садыков Т. С. өндүү көрүнүктүү окумуштуулардын эмгектери зор. Алар кыргыз тилинин фонетикасына мүнөздүү теориялык маселелерди сыпаттап териштирүү менен катар, тыбыштык өзгөчөлүктөрдү эксперименталдык жана статистикалык ыкмалардын негизинде да изилдөөгө алышкан. Жакынкы мезгилдерде Т. С. Садыков менен К. Т. Токтоналиев тарабынан жарыяланган «Азыркы кыргыз тили: фонетика, фонология жана интонология» аттуу илимий монографияда азыркы кыргыз тилинин фонетикасынын өзөк маселелери камтылып, илимий-теориялык жаны өңүттөн сыпатталып, фонетика жана анын түрлөрү, тыбыштарды изилдөөнүн аспектилери, үндүү жана үнсүз тыбыштардын бөлүнүшү, көп варианттуулуктун булактары, фонетикалык кубулуштар, муун,

басым, муунак, графика, орфография, транскрипция, интонация маселелери каралган. Ушундан улам, кыргыз тилинин фонетикасы илимий-теориялык негизде тереңден изилдене баштагандыгын баса белгилеп коюуга тийишпиз.

Ал эми кыргыз тилинин фонетикалык стилистикасына байланыштуу изилдөөлөр анчалык колго алына элек. Албетте, жалпы эле кыргыз тилинин стилистикасы боюнча кийинки 30-40 жыл аралыгында гана лингвистикалык илим катары изилдөөгө алынып, мектептерде, атайын орто жана жогорку окуу жайларында окутула баштаган. Кыргыз тилинин стилистикасын изилдөөдө айрыкча эмгек сиңирген окумуштуу – Аширбаев Токтосун. Анын: «Тилдик каражаттардын стилистикалык табияты» (2000), «Кыргыз тилинин стилистикасы: стилистиканын жалпы маселелери» 1-китеп (2000), «Кыргыз тилинин стилистикасы: фонетикалык, сөз жасоо, лексикалык стилистикалар» 2-китеп (2000), «Кыргыз тилинин стилистикасы: морфологиялык жана синтаксистик стилистика» 3-китеп (2001), «Кыргыз тилинин стилистикасы: функционалдык стилдер» 4-китеп (2004) аталыштарындагы илимий эмгектери кыргыз тилинин стилистикасынын жолго коюлушунда, калыптанышында чоң кызмат өтөөдө, жана кыргыз стилистикасынын андан ары өнүгүшүнө зор өбөлгө болмокчу.

«Манас» эпосу – баарыдан мурда эпикалык тектеги поэтикалык көркөм чыгарма. Анын маани-маңызы, мазмуну биринчи кезекте айтымга байланыштуу ачылат. Манасчынын талантына, өнөр-жөндөмдүүлүгүнө, кыймыл манерасына, айтуу ыкмасына жараша окуялардын жүрүшү, алардын элестетилиши, жаратылыш көрүнүштөрү, каармандардын жүрүм туруму, кебете-кешпири, психологиялык абалдары ж.б. тигил, же бул деңгээлде сүрөттөлөт, чагылдырылат. Мындай шартта эпостогу тилдик каражаттар айтуучунун ички сезимдерине жана айта билүү чеберчиликтерине байланыштуу колдонулат. Айрыкча, тыбыштардын айтылыш жана колдонулуш өзгөчөлүктөрү, т.а., тыбыштардын ыр саптарында түшүрүлүп, же кошулуп айтылышы, окшошуу, же алмашуу кубулуштарына ээ болушу, бир эле тыбыштардын кайра-кайра колдонулушу, ыр ыргагына ыңгайланышы ж.б. эпос тилине мүнөздүү көрүнүштөрдөн болуп саналат. Тыбыштардын акустикалык-артикуляциялык жактан мындай өзгөрүлүп колдонулушу эпос тилинде кеңири кездешүү менен, анын дагы бир спецификалык бөтөнчүлүктөрүн шарттап турат. Муну фонетикалык стилистикада көркөм стилдин белгиси катары кароого болот:

1. Жана **бирөөн** дагы айтып,
бу табылбас **мүлүк** деп.
Дагы **бирөөн** дагы айтат,
тууганынын баарысы
тулпар чалыш кулук деп [1, 234-б.].

2. Муну ойлонуп Алманбет,
жылкы алууга келди **нээт** [2, 236-б.].

3. Эр көкүрөк кай бирөө
ушунетип жүргөнчө,
адам болбой калбайбы? [1, 243-б.].

Мисалдардагы белгиленген: **бирөөн, бирөөн, мүлүк, нээт, ушунетип** сөздөрү адабий тилдин шартында **бирөөнү, бирөөнү, мүлк, ниет, ушинтип** деп колдонулушу керек эле, бирок көркөм стилдин шартына ылайык, каармандын сүйлөө кебине байланыштуу айрым сөздөрдөгү тыбыштардын түшүрүлүп, же кошулуп, окшоштурулуп, же бурмаланып берилиши да мүмкүн. Же ыр саптарындагы уйкаштыкты жаратуу, ыргакты уюштуруу, же болбосо, муун өлчөмдөрүнүн сакталышына байланыштуу да колдонулат. Дегеле, жалпы эле көркөм чыгарманын спецификалык табияты адабий тилден айырмалуу болот. Бул тууралуу көркөм чыгарманын тилин изилдеген профессор Ж.Мамытовдун: «Көркөм чыгарманын тилинде жалгыз гана анын өзүнө таандык, адабий тилдин функциялык стилдеринин эч кайсынысында болбогон белгилер жана өзгөчөлүктөр бар. Көркөм адабияттын тилинин спецификалык өзгөчөлүктөрүнүн негизи болуп көркөм чыгармадагы тилдин таптакыр өзгөчө функциясы эсептелет» [2, 9-10-бб.]. «... Көркөм адабияттын тилин жалпы элдик адабий тилдин функциялык стилдери менен бир катарга коюуга болбой тургандыктан дагы бир себеби – анын стилистикалык мүмкүнчүлүгүнүн сыйымдуу жана кеңири экендигинде» [2, 9-10-бб.] - деп белгилегендерине толук кошулууга болот.

Келтирилген 1-мисалдагы ыр саптары жети, сегиз муундан уюшулган. **Бирөөн, бирөөн** сөздөрү колдонулган ыр саптары сегиз муундан туруп, ага карата кийинки саптары жети муундан уюшулган. Эгерде **бирөөнү, бирөөнү** деп адабий тилдин нормасына ылайыкташтырып өзгөртсөк, анда бул сөздөр катышкан ыр жолдору тогуз муундуу болуп, кийинки жети муундуу ыр жолдоруна дал келбей, аларга карата муун өлчөмдөрү сакталбай, ырдагы ыргак бузулууга учурайт. 1-мисалдын 2-сабындагы **мүлк** сөзүнө тескерисинче, **ү** тыбышы кошулуп, **мүлүк** формасында атайлап колдонулду да, жети муундуу ыр жолун шарттады. Ошол эле учурда, **мүлк** сөзүнүн **мүлүк** болуп айтылышы 5-саптагы **күлүк** сөзүнө карата уйкаштыкта уюшулуу максатын көздөгөнү ачык байкалып турат. Ошондой эле, адабий тилдеги **ниет** сөзүнүн 2-мисалда **нээт** болуп колдонулушу, **и** тыбышынын **э** тыбышына алмаштырылышы, биринчиден, манасчынын сөз айтуу, сөз сүйлөө өзгөчөлүктөрүнүн бири болушу да толук мүмкүн, экинчиден, **келди нээт** сөз айкашы мурунку саптагы **Алманбет** сөзүнө уйкаштыкта уюшулду. Ал эми 3-мисалдагы **ушунетип** сөзүндөгү **е** тыбышынын кошулуп айтылышы да айтуучунун сүйлөө кебине жана муун өлчөмдөрүнүн

сакталышына байланыштуу колдонулгандыгын айтууга болот. Айрым шарттарда жалпы эле эпосту айтуучулар эпосту аткарып жаткан учурларында эргүүгө, обондоштурууга, ыргакташтырууга байланыштуу кыска үндүүлөрдү созуп, айрым тыбыштарды түшүрүп, же кошуп айтуулары да мыйзам ченемдүү көрүнүш. Бул, биздин жеке пикирибизде, эпостун өзүнө гана тиешелүү айтымдык өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу келип чыккан жана берилүүчү ойдун көркөм туюндурулушуна карата атайын колдонулган фоностилистикалык каражаттар болуп саналат. Мындай фоностилистикалык каражаттарды эпос тилинен байма-бай жолуктурууга болот:

1. Бир чочконун этине,
бир жегенде тойбогон,
мендеден башка сүрү бар,
арысландай түрү бар [3, 21-б.].
2. **Кызыгалак** буруттун,
серп алган жагы кызыл өрт.
Кынсыз кылыч байланган,
кызыл жезден **айза** алган [3, 127-б.].
3. **Намызданды Коңбайы**,
айран болду сөзүнө
турган кытай далайы.
Атаке, сага **нетти** деп,
не **балаа** болуп кетти деп [1, 226-б.].
4. Кесел Манас бир барар,
көрөмүн **шондо** күчүндү [1, 229-б.].
5. Өлчөп жанын **тиргизип**,
билбегенин билгизип [4, 98-б.].
6. Аргын кыргыз алышбай,
жан **эmine болучу?** [4, 98-б.].

Келтирилген мисалдардагы: **мендеден, арысландай, кызыгалак, айза, намызданды, Коңбайы, нетти, балаа, тиргизип, эmine болучу** сөздөрү эпос тилинин өзгөчөлүктөрүнүн бирин шарттап турат. Булардын ичинен **мендеден, арысландай, кызыгалак, нетти, эmine болучу** өңдүү сөздөрү ушул формаларында оозеки сүйлөшүү кебинде да айтылбайт. Булар адабий тил нормасында: **пендеден, арстандай, кысгалак, найза, намыстанды, эмне болду (нетти), балээ, тирилтип, эмне болчу** формаларында колдонулат. Эгерде эпос тилиндеги мындай сөздөрдү дал ушундай калыбында адабий тилде, же кептин башка стилдеринде колдонсок, анда таптакыр түшүнүксүз сөздөр катары кабылданмак, ой одоно бузулмак, келегей кеп жаралмак. Оюбузду так билдириш үчүн, буга карата шарттуу түрдө кадыресе кара сөз түрүндөгү жөнөкөй сүйлөмдөрдөн мисалдарды келтирели:

1. **Баарыбыз менде (пенде) эмеспизби.**
2. **Арысландай (арстандай) күчтүү жигит турбайбы.**

3. **Сениби сени, кызыгалак (кысгалак).**

4. **Куу жыгачтан айза (найза) жасашты.**

5. **Эмне балаа (балээ) болуп кетти.**

6. **Ата, сага нетти (эмне болду)?**

7. **Эмне болсоң да тиргизип (тирилтип) бер.**

Көрүнүп тургандай, кара сөз түрүндөгү оозеки кепте да, булардын айрымдары (**арысландай** күчтүү; сениби **кызыгалак; балаа** болуп кетти) маанилик жактан бузулууга учураса, айрымдары (**менде** эмеспизби; **айза** жасашты; сага **нетти; тиргизип** бер) түшүнүксүздүктү жаратты. Ал эми эпос тилиндеги колдонулуштарынан эч кандай маанилик бузулууну жана түшүнүксүздүктү байкоого болбойт. Тескерисинче, көркөмдүктү шарттоочу тилдик каражаттар катары пайдаланылды да, алардагы тыбыштык өзгөрүү кубулуштарынын натыйжасынан тексттин угумдуулугун, таасирдүүлүгүн сезүүгө болот. Дегеле, эпос тилиндеги тыбыштык ар кыл өзгөрүүлөргө дуушарланган сөздөрдүн бардыгы фоностилистикалык жүктү аркалап турат.

Көркөм стилдин белгилерин жаратуучу фонетикалык-стилистикалык каражаттар эпос тилинде жыш колдонулуп, анын угумдуулугун, таасирдүүлүгүн, дабыш кооздугун жаратат. Кептин дабыш кооздугуна болгон талап поэтикалык табитке гана болгон талап эмес, ал ойду так жана максаттуу туюнтуу жөнүндөгү илим болгон кеп маданиятынын да негизги талабы болуп саналат [5, 265-б.]. Чынында, дабыш кооздугун жалпы эле поэтикалык чыгармаларга мүнөздүү көрүнүш катары чектеп коюуга болбойт. Ал кара сөздө да талап кылынуучу фонетикалык кубулуш. Кыргыз тилинин стилистикасына зор салым кошкон профессор Т.Аширбаев бул тууралуу мындай дейт: «Ар бир улуттук тил жеке фонетикалык системасына ээ. Ошол системалардагы үндүү жана үнсүз тыбыштардын сөздө өз ара биримдикте, же жанаша келиши, сүйлөмдөгү сөздөрдүн окшош тыбыштык формада башталышы, же аякташы, бир эле тыбыштын сүйлөмдүн, же абзацтын (стреланын) чегинде жыш колдонулушу сыяктуу көрүнүштөр конкреттүү бир тилдеги тыбыштардын уккулуктуулугун аныктайт. Уккулуктуулуктун белгилери – ошол сөздү, сөз айкаштарын, же сүйлөмдү айтуудагы ыңгайлуулук, андагы кайсы бир тыбыштын сан, же сапаттык белгисинин башка тыбыштардан артыкчылыгы, жанрдык, же түрдүк белгини түзүүчү каражаттар (мисалы: уйкаштык, ритм ж.б.), тексттин өзүнүн, же мазмунунун эсте бат калуу өзгөчөлүгү ж.б. Мисалы, «**Көп баатырдан жоо кетет, көп чеченден доо кетет**» деген мисалдагы дабыштык уккулуктуулук бир канча каражаттардын эсебинен жаралды жана макал эсте бат сакталуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болду» [6, 30-31-бб.]. Айтылган пикирге толук кошулабыз. «Манас» эпосу буга эң сонун мисал:

1. Кумурсканы көр, куртту көр,
куртча кытай журтту көр,

жамгырды көр, чокту көр,
жабыла тийген окту көр.
Камышты көр, селди көр,
«какайлап» ураан чакырып,
каптап келген колду көр.
Камыштай айза кылкылдап,
кылыч, мылтык жылтылдап,
очогор огу жаңырып,
жаа жебе огу жабылып,
мунара күйгөн чокту көр,
бузулбай тийген окту көр,
казылган чункур орду көр,
кажылдап чуулдап чуркурап,
каптап келген колду көр! [3, 135-б.].

С. Каралаевдин вариантынан алынган бул бир үзүм текстте не деген көркөм керемет жатат. Ар бир тыбыш, ар бир сөзү, ар бир сүйлөмү өз ара куюлуп турат. Укканда гана эмес, окуганыңда эле сөз күчүнө арбаласың, тартыласың, Саякбайга, Сагынбайга окшогон таланты ташкындаган алп манасчылар мындай саптарды жан дүйнөсүнөн оргуштатып чыгарып, эмне деген берилүү менен, не деген энергия – күч менен, ар кыл кыймыл-ишараттардын коштоосундагы өздөрүнө тиешелүү обон менен айткан учурларын уксаң, таң бербей коё албайсың. С.Орозбаковдун вариантына таандык төмөнкү ыр саптары да бул оюбузду бекемдеп турат:

1. Сары ат минип занкайып,
каңылжары канкайып,
мурунуна караса,
селебенин кабындай.
Муруттарын караса,

айбалтанын сабындай.
Айдары бар аркада,
тору айгырдын жалындай.
Чарайна бар төшүндө,
жалыны бар көзүндө.
Каармандын күчү бар,
кайраты толук өзүндө [1, 133-134-бб.].

С. Орозбаковдун вариантында мындай жогорку көркөм чеберчиликте сүрөттөлгөн эпизоддор абдан көп учурайт. Эң башкысы, С. Орозбаков болобу, С. Каралаев болобу, алардын айтуусундагы эпостордун көркөмдүүлүгүн арттырып турган, элестүүлүктү, таасирдүүлүктү, угумдуулукту шарттап турган нерсе – тилдик каражаттардын ыктуу колдонулушу. Алардын жогорку көркөм чеберчиликте мыкты пайдаланылышы дагы бир жолу баса белгилеп коюшубуз керек. Өйдөдө келтирилген мисалдардын бардыгында фонетикалык, лексикалык, грамматикалык кайталоолор катышып турат, дегеле, эпос тили тилдик кайталоолордон уюшулгандай. Алар эпос тилинин стилдик бөтөнчөлүгү катары каралып, кеңири териштирилип сыпаттоого алынышы кажет.

Адабияттар:

1. Орозбаков С. Манас. II китеп. - Фрунзе, 1980.
2. Мамытов Ж. Көркөм чыгарманын тили. - Фрунзе, 1990.
3. Каралаев С. Манас. - Бишкек, 2017.
4. Сыдыков Д. Манас. - Бишкек, 2021.
5. Голуб И.Б. Стилистика современного русского языка. - Москва, 1986.
6. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. - Бишкек, 2000.